

JEZELF REDDEN

De filosofe Hannah Arendt heeft opgemerkt dat geweld niet een teken van macht maar van onmacht is. Dat is te zien in de wijze waarop mensen met elkaar omgaan, maar het geldt ook voor staat, regering en politieke macht. Ahrendts uitspraak verklaart de paradox dat Afrikaanse staten steeds gewelddadiger worden en tegelijkertijd hun gezag en geloofwaardigheid verliezen.

De staat

Meningen over de staat lopen uiteen. Sommigen zien de staat als een positieve ontwikkeling: het produkt van de rede, de veiligstelling van particuliere en gemeenschapsbelangen. Anderen benadrukken zijn onderdrukkend karakter: zij zien de staat als iets negatiefs, als geïnstitutionaliseerd geweld van enkelen tegen velen. Welke visie men ook aanhangt, men ontkomt niet aan de vaststelling dat de staat slechts kan bestaan als er een zeker besef van eenheid onder zijn bevolking leeft. Als het besef van tegengestelde belangen bij tijd en wijlen niet overwonnen wordt door een gevoel van saamhorigheid, zal een staat niet kunnen voortbestaan. Het behoort tot de taak van een regering, of die nu dictatoriaal of democratisch is, dit besef van gemeenschappelijkheid levend te houden, desnoods tegen alle schijn in.

De eenheid van een maatschappij blijkt uit zijn sociale en culturele instituties, met name de taal, maar ook religie, kleding, eetgewoonten, kunst, sport, enzovoort. Waar een staat niet samenvalt met een cultureel herkenbare maatschappij, maar bijvoorbeeld meerdere culturele eenheden omvat, zal een regering naarstig zoeken naar overkoepelende instituties en symbolen die de indruk moeten wekken dat er wel degelijk sprake is van 'één volk'. Vandaar dat politieke verhoudingen die een extreme sociale ongelijkheid inhouden,

vaak aangeduid worden met verwantschapstermen, dus een code die juist een grote mate van gelijkheid en solidariteit suggereert.

Koloniale erfenis

In het licht van bovenstaande opmerkingen is het niet verwonderlijk dat staten in Afrika het moeilijk hebben. De staat in Afrika is een koloniale erfenis, een historische vergissing, volgens sommigen. De Afrikaanse landsgrenzen die in 1885 op de Conferentie van Berlijn getrokken werden, waren de geografische uitdrukking van een 'grenzeloos' ethnocentrisme. Die grenzen waren niet gebaseerd op een Afrikaanse realiteit. Ze deelden mensen niet in op basis van taal en cultuur. Het voornaamste criterium bij het vaststellen van de grenzen was de koloniale realiteit: de hoeveelheid land die het koloniale leger had weten te veroveren. In bijna alle gevallen omsloten de grenzen diverse bevolkingsgroepen die tot die tijd betrekkelijk weinig met elkaar gemeen hadden gehad en soms elkaars historische vijanden waren. In een aantal gevallen sneden de grenzen een volk in tweeën (of zelfs in drieën).

De staat is een van de weinige westerse uitvindingen die in Afrika niet gewild zijn. Weinig Afrikaanse politici zijn erin geslaagd een nationale eenheid te smeden die samenvalt met de moderne staat. Erger nog, ze hebben het nauwelijks geprobeerd. De loyaliteit van burgers ligt niet bij de staat maar bij de

IN AFRIKA

verwantengroep en - in tweede instantie - bij de etnie waar zij toe behoren. Die op eigen groep gerichte loyaliteit manifesteert zich ook bij de politici die het als hun taak zien de eigen groep maximaal te laten profiteren van hun politieke macht.

De politieke filosofie van de zeventiende eeuwse Thomas Hobbes dat de staat onmisbaar is, omdat mensen elkaar anders zouden afslachten, werd klakkeloos van toepassing geacht op Afrika. Afrika 'beschaven' betekende niet alleen handel en christendom brengen maar ook het Europese staatsmodel introduceren. Men had beter kunnen weten. Talrijke antropologen hebben immers beschreven dat Afrikaanse gemeenschappen uitstekend functioneerden zonder een centraal staatsgezag. In deze 'kloploze' maatschappijen bestonden instituties van overleg en inspraak die niet onderdeden voor die van het westerse model.

Het opleggen van het Europese politieke bestel had vaak averechtse gevolgen. Bestaande politieke tradities werden ondergraven terwijl de macht van de nieuwe gezagsdragers nauwelijks door de gemeenschap erkend werd. De legitimatie van politieke functies kwam vanuit het centrale gezag. Het politieke gezag vervreemde zo van zijn basis.

Corruptie

Politiek bedrijven werd een middel waarmee individuen zichzelf en hun naasten konden verrijken. De socioloog Sandbrook spreekt dan ook van een politieke klasse dat wil zeggen een klasse die niet via het bezit van produktiemiddelen anderen uitbuitte, maar via het bezit van een politieke functie. Het resultaat was een ironische omkering van de stelling van Hobbes. De Afrikaanse staat voorkwam niet een oorlog van allen tegen allen, maar maakte een oorlog mogelijk van geprivilegieerde enkelingen tegen anderen. Politieke cor-

ruptie, het gebruik van gemeenschapsgoederen ten eigen bate, is in de meeste Afrikaanse staten een normaal onderdeel geworden van het moderne bestel. Het is daarom niet te verwonderen dat de meeste 'gewone mensen' de staat niet zien als een instelling die voor hun belangen opkomt, een idee waar zij zich mee identificeren. De staat wordt veelal gezien als een vijand, als een monster, een Leviathan (nog een ironische opmerking van Hobbes) dat mensen verslindt, een heks die het bloed van haar kinderen drinkt.

De praktische voordelen die men van een moderne staat mag verwachten, ontbreken nagenoeg: publieke instellingen werken niet of uiterst inefficiënt. Politie en leger die voor orde en veiligheid zouden moeten zorgen, vormen eerder een bedreiging. Het onderwijst dat de staat aanbiedt verdient die naam nauwelijks wegens het gebrek aan faciliteiten en wegens de ongemotiveerdheid van onderwijzers. De publieke gezondheidszorg is berucht om zijn slechte kwaliteit en gebrek aan middelen. De Nigeriaanse socioloog Claude Ake heeft de 'monsterlijkheid' van de Afrikaanse staat als volgt omschreven:

"Er is geen land in Afrika dat kleine diefstal niet zwaar bestraft, soms met gevangenisstraf tot tien jaar. Er is geen land in Afrika dat de staatsmacht niet gebruikt om willekeurig politieke tegenstanders gevangen te zetten, te verbannen of te vermoorden... In alle arme landen waar de leiders een uitbuitende politiek voeren en waar een bittere strijd wordt geleverd om economische winsten, kan de gevestigde orde alleen gehandhaafd worden met genadeloos geweld".

Het veiligste is dan ook om zich zoveel mogelijk verwijderd te houden van die staat. Velen slagen er min of meer in te leven alsof er geen staat bestond. Zij maken zich ongrijpbaar. De antropoloog Göran Hyden spreekt in dat verband van een 'uncaptured peasantry'. Mensen vallen terug op hun eigen reserves en instituties. In Zaïre, bijvoorbeeld, leven miljoenen mensen buiten de staat. Zij vormen, zou men kunnen zeggen, een 'civiele maatschappij' die zichzelf redt. Er ontwikkelt zich een netwerk van informele circuits waarlangs men materiële, sociale en religieuze behoeften tracht te bevredigen. Traditionele verwantschapsgroepen en kerkelijke gemeenschappen spelen daar-

bij een centrale rol. Het onvermogen van de staat om zich waar te maken en de reactie van de bevolking op dat échec kan geïllustreerd worden aan de hand van de gezondheidszorg.

Falende gezondheidszorg

Niets leent zich beter voor politiek gebruik dan gezondheidszorg. Zij kan een effectief middel zijn voor de bevordering van sociale en politieke cohesie. Gezondheidszorg is immers het meest humane dat men zich kan voorstellen: behoud en herstel van gezondheid. Gezondheid wordt algemeen beschouwd als belangrijkste voorwaarde voor 'geluk'. Als de staat erin slaagt op efficiënte wijze gezondheidszorg te organiseren, zou dat zijn goede naam en geloofwaardigheid enorm verhogen. Daar komt nog bij dat de gewenste moderne geneeskunde zoveel geavanceerde kennis en technologie veronderstelt, dat het ondenkbaar is dat een bevolking met eigen middelen en op eigen kracht zo'n gezondheidszorg zou kunnen opzetten. Men is aangewezen op hulp van buitenaf: een kans voor de staat om zich van zijn voordeligste kant te laten zien... Maar de werkelijkheid is anders. In vele Afrikaanse landen is de publieke gezondheidszorg ronduit slecht, met name op het platteland. Een pijnlijk bewijs van het falen van de staat.

Toen ik antropologisch onderzoek deed in Kameroen in het begin van de jaren tachtig, constateerde ik dat de publieke gezondheidscentra in de rurale gebieden

een groot gebrek aan medicijnen hadden. De medicijnen die gratis verstrekt behoorden te worden aan patiënten, waren er niet. Veel patiënten uit afgelegen dorpen werden afgescheept met een recept waarmee ze in een commerciële apotheek, soms vijftig tot honderd kilometer ver weg, de benodigde medicijnen konden gaan kopen.

Voor de mensen in Kameroen zijn medicijnen de essentie van medische zorg. Een dokter of verpleger die geen medicijnen heeft, is met zichzelf in tegenpraak, een timmerman zonder gereedschap, een pen zonder inkt. Zodra bekend was dat een gezondheidscentrum zonder medicijnen zat, hield men op het te bezoeken. Waarom zou men er nog heen gaan? Ik heb centra gezien die al twee jaar geen medicijnen meer hadden. De 'dienstdoende' verpleger had niets meer te doen en was boer geworden. Sommigen moesten wel omdat ze allang geen salaris meer hadden ontvangen. Een verpleger had van de nood een deugd gemaakt en was met zijn gezin in het stenen gebouwtje van het centrum getrokken.

Sommige verplegers trachtten het hoofd boven water te houden door de schaarse medicijnen die er nog waren langs de achterdeur te verkopen. Een patiënt kreeg dan de boodschap dat er helaas geen medicijnen waren, maar als hij 's middags bij de verpleger thuis langs kwam, had deze nog wel iets voor hem. Deze kleine corruptie kan men nauwelijks veroordelen, als men de benarde positie van de verpleger in ogenschouw neemt. De patiënt had nog 'geluk'. Hij

betaalde liever een klein bedrag voor medicijnen dan dat hij ervoor op reis moest en veel meer geld kwijt zou zijn. Het voorbeeld laat zien dat een vertegenwoordiger van de publieke gezondheidszorg zegt dat hij niets kan doen maar in de namiddag verandert hij in een privé-ondernemer die wel deskundige hulp kan bieden.

Dezelfde verpleger heeft bovendien verplichtingen aan familieleden en andere relaties. Dezen verwachten van hem dat hij medicijnen voor hen bewaart. Hij kan en wil zich niet aan die verwachting onttrekken. Ook voor de verpleger (en arts) ligt de eerste loyaliteit bij verwanten en vrienden. Zijn verantwoordelijkheid namens de staat tegenover patiënten met wie hij geen sociale relatie heeft, komt op een veel lager plan. Patiënten vinden dan ook dat zij vaak slecht behandeld worden door de personeel in staatsinstellingen. Als je niemand 'kent', is de kans groot dat je van het kasje naar de muur gestuurd wordt. De patiënten voelen zich machteloos, protesteren helpt niet. Ze hebben niets te eisen. De gezondheidszorg is immers gratis en wat je voor niks krijgt, moet je maar afwachten. De bedelaar heeft geen keus, zegt het Engelse spreekwoord. Het enige dat zij kunnen doen, is geld toeschuiven, maar op het moment dat zij dat doen is er geen sprake meer van staatsgezondheidszorg.

Pijnlijk voor de staat is ook de aanwezigheid van kerkelijke gezondheidszorginstellingen die goed functioneren, tegen een redelijke betaling op 'non-profit' basis. Zij demonstreren als het ware de onmacht van de staat om zelfs zijn meest elementaire verantwoordelijkheden uit te voeren.

Stad en platteland

De kwaliteit van de staatsgezondheidszorg in de steden was aanzienlijk beter. Daar waren wel medicijnen en andere faciliteiten. Maar deze positieve constatering heeft een negatieve connotatie. De ongelijke verdeling van medische voorzieningen tussen stad en platteland bevestigt dat de stad de parasiet van het platteland geworden is. De stedelijke bevolking zit het dichtst bij het vuur en kan zich van alles toeëigenen ten koste van de dorpsbewoners. Een stedelijk protest tegen hoge voedselprijzen leidt ertoe dat de boeren nog minder voor hun produkten krijgen. Publieke voorzieningen als water, electriciteit, wegen, onderwijs en gezondheidszorg worden slechter en schaarser naarmate men zich verder verwijderd van de hoofdstad. Het is niet verwonderlijk dat de dorpen leegstromen.

Informele sector

In die situatie van publieke verwaarlozing moet de 'civiele maatschappij' van het platteland zich zien te redden. Zij doet dat met de nodige vindingrijkheid, ook op het gebied van gezondheidszorg. Er bestaat een uitgebreide informele sector waarin medische zorg tot stand komt. Zelfmedicatie met kruiden vindt op grote schaal plaats. Daarnaast kan men overal de meest gebruikte moderne farmaceutica kopen, op de markt, in winkeltjes en kiosken die dagelijkse levensbehoeften verkopen, en bij rondtrekkende handelaars.

De informele sector bestaat bij de gratie van het falen van de formele zorg. Men krijgt er wat men vaak vergeefs zoekt in de instellingen van de staat: medicijnen, aandacht, een correcte behandeling. Vanuit biomedisch gezichtspunt kan men veel kritiek hebben op deze informele transacties. De handelaars weten weinig over de medicijnen die ze verkopen en zijn niet in staat nuttig advies te geven ten aanzien van juist gebruik en risico's, de medicijnen worden slecht bewaard en hebben dikwijls de uiterste datum voor gebruik overschreden. Bovendien treft men produkten aan waarvan het gebruik in België en Neder-

land verboden is of aan strenge voorwaarden gebonden. Dat neemt niet weg dat die informele voorzieningen beter aansluiten bij de behoeften van de bevolking dan de staatsdiensten: de verkopers zijn dichtbij en altijd bereikbaar, hun produkten zijn betaalbaar en de sociale afstand tussen verkoper en cliënt is gering. De mensen hebben 'verstand' van medicijnen, ze moeten wel. Ze wisselen de medische kennis onder elkaar uit en weten wat tegen wat helpt. Velen hebben een injectiespuit in huis waarmee ze leden van de familie en burens helpen als dat nodig wordt geacht. Ik heb zelfs in enkele huizen infuusmateriaal aangetroffen.

Als deze zelfhulp-economie en -cultuur niet bestond zou het gezondheidszorgsysteem ineens instorten. De medicijnverkopers zitten soms op de stoep van het gezondheidscentrum en leveren wat in het centrum niet meer voorradig is. De vertegenwoordigers van de staat beseffen hoe belangrijk de informele sector is en laten de verkopers met rust, hoewel hun handel strikt genomen illegaal is. Ook de verpleger, de politieagent en de militair maken er dankbaar gebruik van.

De mishandeling van Afrika

Mensen in Afrika profiteren nauwelijks van wat men van een staat zou mogen verwachten. Zij moeten zichzelf wel redden. Dit essay heeft vooral duidelijk gemaakt dat in die situatie zelfredzaamheid een absolute noodzaak is. Hoe mensen zich uit de problemen redden, door terug te vallen op primaire relaties, heb ik slecht kort aangestipt. Mijn voorname doel was te schetsen waarom ze dat moeten doen.

Aan het eind van mijn verhaal, waarin ik een nogal kritisch beeld heb geschilderd van de Afrikaanse staat (er zijn gelukkig ook vrolijkere voorbeelden, maar niet veel), bekruipt mij een gevoel van onbehagen. Dit is slechts de helft van het verhaal dat verteld zou moeten worden over de achtergronden van de koeionering van Afrikaanse burgers door hun regeringen en ambtenaren. De andere helft van het verhaal zou moeten gaan over de minachting en mishandeling van Afrika waar de rijke landen zich op veilige afstand aan schuldig maken. Het échec van Afrikaanse staten wordt mede veroorzaakt door het feit dat zij op internationaal niveau niet de ruimte krijgen zich economisch en cultureel te ontplooiën.

* Sjaak van der Geest is hoogleraar Medische Antropologie aan de Universiteit van Amsterdam.

